

Nazarov Anvar Sidiqovich,
“Law and case” advokatlik byurosi advokati
<https://orcid.org/0009-0008-6471-8958>

VOYAGA YETMAGANLAR JINOYATCHILIGI BORASIDAGI NAZARIYALAR

Annotatsiya. *Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi masalasi barcha davrlarda dolzarb hisoblangan. Bolalar jinoyatchiligining oldini olish puxta ishlab chiqilgan choralar va tadbirlarga asoslanishi, bunday tadbirlar esa samaradorligi isbotlangan ilmiy tadqiqotlarga asoslanishi ma'lum. Ilmiy tadqiqotlarning ilmiy-nazariy asosini nazariyalar, yondashuvlar tashkil etadi. Quyidagi maqolada voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi masalasiga oid bir nechta nazariyalar taqdim qilingan.*

Аннотация. *Вопрос преступности несовершеннолетних во все времена считался актуальным. Известно, что профилактика детской преступности основывается на тщательно разработанных мероприятиях, а такие мероприятия основаны на научных исследованиях, доказавших свою эффективность. Научно-теоретическую основу научных исследований составляют теории, подходы. В следующей статье представлены несколько теорий, касающихся вопроса о преступности несовершеннолетних.*

Annotation. *The issue of juvenile delinquency has always been relevant. The prevention of child crime based on well-developed programs and measures, and the effectiveness of such measures based on proven scientific research. The scientific and theoretical foundation of scientific research formed by theories and approaches. The following article presents several theories on the issue of juvenile delinquency.*

Tayanch so'zlar: *voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, nazariya, ratsional tanlov nazariyasi, anomiya nazariyasi, submadaniyat nazariyasi, differensial imkoniyatlar nazariyasi.*

Ключевые слова: *теория преступности несовершеннолетних, теория рационального выбора, теория аномии, теория субкультуры, теория дифференциальных возможностей.*

Keywords: *juvenile delinquency, theory, rational choice theory, anomie theory, subculture theory, differential possibilities theory.*

Kirish. Barcha sohalar kabi ta'lim-tarbiya jarayoni takomillashuvi jamiyatda mavjud bo'lgan muammolarga yangicha yondashuv asosida yechim topish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Doimo jamiyatning diqqat markazida bo'lgan yoshlar, ayniqsa, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq salbiy holatlarning oldini olish deyarli barcha davlatlarda dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi bevosita ularning o'z-o'zini nazorat qilish darajasiga bog'liqdir. Ularda o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasini samarali rivojlantirish masalasi ko'plab tadqiqotchilar ilmiy faoliyatining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Voyaga yetmaganlar o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan tahlil eta olgan holda nizoli vaziyatlarda o'zlarini nazorat qila olish ko'nikamasiga ega bo'lishlari huquqbuzarliklar profilaktikasining eng maqbul yo'lidir.

Asosiy qism. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi borasidagi ilmiy nazariyalar ushbu fenomenning aynan huquqbuzarlikning birlamchi bo'g'in sifatida bolalar o'rtasida shakllanishini tushuntirishga harakat qiladi. Asosiy nazariyalar sifatida strukturaviy funksionalizm, ramziy interaksionizm va konflikt nazariyasi ko'rib chiqiladi.

Strukturaviy-funksional nazariyalar huquqbuzarlik xulq-atvorini muvofiqlikni keltirib chiqaradigan ijtimoiy jarayonlarning zo'riqishi yoki buzilishi oqibati deb biladi. Ushbu nazariyalar oila va maktab kabi shaxslarni o'z xatti-harakatlarini atrofdagi jamiyat qadriyatlariga moslashtirish uchun ijtimoiylashtiradigan institutlarga va bu institutlarning bu vazifani bajara olmasliklariga qaratilgan. Jamiyatda qaysi xatti-harakatlar qadrlanishi va qadrlanmagan haqida keng kelishuv yoki konsensus taxmin qilinadi¹.

Ramziy-interaksionistik nazariyalarning dastlabki versiyalarida o'smirlarning ijtimoiy rollarni boshqalardan, ayniqsa, tengdoshlaridan qanday o'zlashtirganiga e'tibor qaratiladi.

Konflikt nazariyalarining o'ziga xos tomoni shundaki, boshqaruvga bo'lgan munosabatlar va iqtisodiy qarama-qarshiliklarning, guruhlar va individlar o'rtasidagi konfliktlarning huquqbuzarlikka ta'siri qamrab olinadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, ikki yoki undan ortiq individ yoki guruhlar o'z ehtiyojlariga ko'ra bir xil resurslarga muhtoj bo'lishsa, ular o'rtasida ziddiyatlar sodir bo'lishi muqarrar bo'ladi. Cheklangan resurslar esa moddiy yoki nomoddiy ko'rinishda bo'lishi mumkin².

Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi borasidagi ilmiy nazariyalar ushbu fenomenning aynan huquqbuzarlikning birlamchi bo'g'in sifatida bolalar o'rtasida shakllanishini tushuntirishga harakat qiladi. Asosiy nazariyalar sifatida strukturaviy funksionalizm, ramziy interaksionizm va konflikt nazariyasi ko'rib chiqiladi.

¹ Theories of Juvenile Delinquency. <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/juvenile-delinquency-theories>

² Липинский Д.А., Мусаткина А.А. Правонарушение как конфликт с ценностями правовой системы. Вестник Томского государственного университета Право 2019. №34. – С. 5-20. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravonarushenie-kak-konflikt-s-tsennostyami-pravovoy-sistemy/viewer>

Shuningdek, voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining mohiyatini yuqoridagi nazariyalar bilan ochib berishda bir qancha boshqa nazariyalar ham o'z tushuntirishlarini taqdim etadi.

Hech bir nazariya huquqbuzarlik xulq-atvorini keltirib chiqaradigan ko'p sonli o'zgaruvchilar va omillarni yetarlicha tushuntira olmaydi, shuning uchun kriminologlar turli ijtimoiy nazariyalarning eng yaxshi qismlarini olib, jinoyat va huquqbuzarlikni tushuntirish uchun ularni birlashtirdilar.

Strukturaviy funksionalizm nazariyasi	Ramziy interaksionalizm nazariyasi	Konflikt nazariyasi
• Anomiya nazariyasi • Submadaniyat nazariyasi • Differensial imkoniyatlar nazariyasi • Ijtimoiy tartibsizlik nazariyasi • Nazorat nazariyasi	• Differensial assotsiatsiya nazariyasi • Neytralizatsiya nazariyasi • Yorliqlash nazariyasi	• Dastlabki guruh-nizo nazariyasi • Huquqiy byurokratiya nazariyasi • Oxirgi tuzilmaviy nazariya • Integratsiyalashgan strukturaviy nazariya • Boshqaruvni nazorat qilish nazariyasi

1-rasm. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligiga oid nazariyalar

Hech bir nazariya huquqbuzarlik xulq-atvorini keltirib chiqaradigan ko'p sonli o'zgaruvchilar va omillarni yetarlicha tushuntira olmaydi, shuning uchun kriminologlar turli ijtimoiy nazariyalarning eng yaxshi qismlarini olib, jinoyat va huquqbuzarlikni tushuntirish uchun ularni birlashtirdilar.

Anomiya nazariyasi. Anomiya nazariyasi birinchi marta 1940-yillarda Robert Merton tomonidan ishlab chiqilgan. Merton nazariyasiga ko'ra, bolalar jinoyatchiligi voyaga yetmaganlar o'zlarini baxtli qilish uchun vositalarga ega bo'lmagani tufayli sodir bo'ladi. O'zlarining cheklangan nuqtayi nazarini hisobga olgan holda ular ko'pincha o'z maqsadlariga erishib bo'lmavligini tushunadilar va shuning uchun ko'pincha o'z maqsadlariga erishish uchun noqonuniy vositalarga murojaat qiladilar. Masalan, pulga ega bo'lmagan o'smir ish topishni va mashina sotib olishni istaydi, buning uchun unda pul yo'q. Natijada ular avtomobilni yoki avtomobil sotib olish uchun pul o'g'irlashga qaror qilishlari mumkin.

Submadaniyat nazariyasi. 1955-yilda Albert Koen submadaniyat nazariyasini ishlab chiqdi, bu, aslida, bir nechta nazariyalarning birlashmasidir. Submadaniyat nazariyasiga ko'ra, an'anaviy ijtimoiy standartlarga javob bermaydigan voyaga yetmaganlar tomonidan alohida submadaniyat yuzaga keladi. Ushbu submadaniyatga tegishli yoshlar o'g'irlik kabi jinoyatlarni sodir etganda, ular ijtimoiy me'yorni

buzayotganini biladilar va bu bilan ular o'zlarining submadaniyatiga mos kelishga intiladilar.

Differensial imkoniyatlar nazariyasi. Richard Klovard va Lloyd Olin tomonidan 1960-yilda ishlab chiqilgan differensial imkoniyatlar nazariyasi balog'atga yetmaganlar jinoyatchiligida imkoniyat rol o'ynaydi, deb hisoblaydi. Klovard va Olinning fikricha, agar balog'atga yetmaganlarga muvaffaqiyatga erishish uchun ko'proq imkoniyatlar taqdim etilsa, ularning submadaniyat guruhlar bilan bog'lanish ehtimoli kamroq bo'ladi.

Bundan tashqari, differensial imkoniyatlar nazariyasi voyaga yetmaganlarning jinoyat sodir etishiga ijtimoiy omillardan tashqari boshqa holatlar ham bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Masalan, nazariya voyaga yetmagan bola maktabda muvaffaqiyat qozonishi, ammo keyinchalik daromadli ish topa olmasligi mumkin. Foydali ish topa olmaslik voyaga yetmagan bolani huquqbuzarlikka olib kelishi mumkin.

Ratsional tanlov nazariyasi. Ratsional tanlov nazariyasi deb ataladigan klassik nazariya Chezare Bekkaria (1738-1794) va Jeremy Bentam (1748-1832)ning dastlabki asarlariga asoslanadi. Bu tushuntirish jinoyatchilarning qarorlar va tanlovlar qabul qiladigan, ko'pincha foydani maksimal darajada oshirish va xavflardan qochish uchun o'z jinoiy faoliyatini rejalashtirishdagi oqilona jarayondan kelib chiqadi, deb taxmin qiladi.

Klassik nazariyaga ko'ra, jinoyat va huquqbuzarlik iroda erkinligi va ixtiyoriy tanlash bilan bog'liq. Odamlar oddiy bir sababga ko'ra jinoyat sodir etadilar va huquqbuzarlik qiladilar, chunki ular buni qilish uchun individual oqilona qaror qabul qildilar. Bundan kelib chiqqan holda jinoyat oqilona tanlov bo'lganligi sababli jinoyatchilarni jazolash orqali to'xtatib turish mumkin, deb taxmin qilinadi.

Ratsional tanlov nazariyasi tanqidchilari jinoiy xulq-atvorning har doim oqilona, erkin iroda jarayoni ekanligiga shubha qiladilar. Ronald Akers jinoyatchilar qonun va mumkin bo'lgan jazolarni bilish asosida jinoyat sodir etish uchun haqiqatan ham oqilona qarorlar qabul qiladimi yoki yo'qmi, degan savolni o'rta qo'ydi. Uning tadqiqotlari jinoyat va huquqbuzarlik bilan shug'ullanish to'g'risidagi qarorlar, ularning sodir etilishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan boshqa vaziyat omillari bo'lmaganida qabul qilinganmi yoki yo'qligini aniqlashga harakat qildi.

Zo'riqish nazariyasi. Jinoyatchilikning murakkab nazariyalari yoshlar jinoyatchiligini ijtimoiy jihatdan tasdiqlangan imkoniyatlar yetishmasligiga javob sifatida tushuntiradi. Sodda qilib aytganda, bu nazariya jinoyatchilikni iqtisodiy yoki ijtimoiy muvaffaqiyat kabi

Differensial imkoniyatlar nazariyasi. Richard Klovard va Lloyd Olin tomonidan 1960-yilda ishlab chiqilgan differensial imkoniyatlar nazariyasi balog'atga yetmaganlar jinoyatchiligida imkoniyat rol o'ynaydi, deb hisoblaydi. Klovard va Olinning fikricha, agar balog'atga yetmaganlarga muvaffaqiyatga erishish uchun ko'proq imkoniyatlar taqdim etilsa, ularning submadaniyat guruhlar bilan bog'lanish ehtimoli kamroq bo'ladi.

***Muvaffaqiyat
uchun
imkoniyatlar o'rta
va yuqori sinflar
uchun ko'proq
ochiq bo'lgani
sababli sifatli
ta'lim va ish
bilan ta'minlash
imkoniyatlari
ko'proq
cheklangan
quyi ijtimoiy-
iqtisodiy sinflarda
zo'riqishni yuzaga
keltiradi.***

umumiy ideallashtirilgan maqsadlarga erishish uchun teng imkoniyat yoki vositalarga ega bo'lmashlik tufayli yuzaga kelgan "taranglik" yoki frustratsiya deb tushuntiradi. Shunday qilib, biz zo'riqish nazariyasini tuzilmaviy nazariyalar sifatida ham ko'rib chiqishimiz mumkin, chunki imkoniyatlar har doim ham teng taqsimlanmagan va ular ijtimoiy tuzilma ichida qanday joylashganiga qarab hamma uchun ham mavjud emas.

Zo'riqish nazariyasi shuni ta'kidlaydiki, ko'pchilik odamlar o'xshash qadriyatlar, maqsadlar va intilishlarga ega, ammo ko'pchilik odamlar iqtisodiy yoki ijtimoiy muvaffaqiyat kabi maqsadlarga erishish uchun teng qobiliyat yoki vositalarga ega emaslar. Odamlarning istaklari va ularga erishish imkoniyatlari cheklangani o'rtasidagi nomuvofiqlik frustratsiya yoki "taranglik"ni keltirib chiqaradi.

Muvaffaqiyat uchun imkoniyatlar o'rta va yuqori sinflar uchun ko'proq ochiq bo'lgani sababli sifatli ta'lim va ish bilan ta'minlash imkoniyatlari ko'proq cheklangan quyi ijtimoiy-iqtisodiy sinflarda zo'riqishni yuzaga keltiradi. Bloklangan imkoniyatlardan kelib chiqadigan zo'riqish va frustratsiya ba'zi shaxslarning o'z maqsadlariga erishish uchun deviant va noqonuniy vositalardan foydalanish ehtimolini oshiradi.

Zo'riqish nazariyasi nima uchun ko'plab quyi sinf yoshlari o'z maqsadlariga erishish uchun kamroq qonuniy vositalar va imkoniyatlarni idrok etganlarida o'g'irlik, gilyohvand moddalar savdosi va boshqa noqonuniy xatti-harakatlarga murojaat qilishlarini tushuntiradi. Zo'riqish va ijtimoiy tartibsizlik o'xshashdir, chunki ular qashshoqlik, iqtisodiy imkoniyat va mavjud tovarlar hamda xizmatlar kabi ijtimoiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlaydi.

Ijtimoiy tuzilma nazariyasi. Ushbu nazariyalar ijtimoiy tartibsizlik, maqom frustratsiyasi va madaniy deviatsiya kabi kuchlar quyi sinf yoshlarini jinoyatchi xatti-harakatlarga jalb qilishga olib keladi.

Ijtimoiy reaksiya nazariyasi. Ushbu nazariyalar jinoyatchilar nima uchun jinoyat sodir etishiga emas, balki jamiyat, ijtimoiy institutlar va hukumat amaldorlarining jinoyat va jinoyatchilikka qanday munosabat bildirishiga ko'proq e'tibor qaratadi. Jinoyatchilikning ijtimoiy jarayonni tushuntirishda asosiy e'tibor jamiyat tuzilmalariga emas, balki shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro ta'sirlarga va jinoyatchilikka olib kelishi mumkin bo'lgan atrof-muhit ta'sirlariga qaratiladi. Ushbu nazariyalar ta'kidlashicha, barcha shaxslar huquqbuzarlik yoki jinoyat harakatlarni sodir etish salohiyati va imkoniyatiga ega, ammo ko'pchilik qo'rquv va ijtimoiy cheklovlar tufayli bunday xatti-harakatlardan qochadi³.

³ Dr.Sandra Trappen. Theories of Delinquency. URL: <https://sandratrappen.com/2018/12/30/theories-of-delinquency>

Xulosa. Ushbu nazariyalarda voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining kamayishiga emas, mazkur holat sodir bo'lishi va ko'payishiga ko'proq e'tibor qaratiladi. Jamiyat mo'tadil, barqaror hayot kechirishi uchun ma'lum normalarni ishlab chiqadi va jamiyat a'zolari tomonidan ularga rioya etishni nazorat qiladi. Deviatziya juda xilma-xil hodisa bo'lib, jamiyatning mikro, mezo va makro darajalaridagi boshqa ko'plab ijtimoiy hodisalar va munosabatlar bilan chegaralanadi⁴. Og'ish – bu ijtimoiy me'yorlarning teskari tomoni, ularga ijtimoiy nazorat tizimi qarshilik ko'rsatadi.

⁴ Шипунова Т.В. Девиантология: современные теоретико-методологические проблемы. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2012. — 245 с. ISBN 978-5-288-05248-4

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Theories of Juvenile Delinquency*. <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/juvenile-delinquency-theories>
2. Литинский Д.А., Мусаткина А.А. Правонарушение как конфликт с ценностями правовой системы. Вестник Томского государственного университета Право 2019. №34. – С. 5-20. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravonarushenie-kak-konflikt-s-tsennostyami-pravovoy-sistemy/viewer>
3. Dr.Sandra Trappen. *Theories of Delinquency*. URL: <https://sandratrappen.com/2018/12/30/theories-of-delinquency>
4. Шипунова Т.В. Девиантология: современные теоретико-методологические проблемы. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2012. – 245 с. ISBN 978-5-288-05248-4